

В. Г. Івакін

Інформативні можливості та базові терміни сучасної тафології

Питання, пов'язані з проблематикою сприйняття смерті давньою людиною, еволюцією поховальних традицій та обрядовістю були завжди нагальними, як на світанку людства, так і сьогодні. Проблеми тафології — розділу некрології, що досліджує сферу діяльності людини, пов'язаної з захороненням померлих членів соціуму, постійно ставиться у сучасній науці. Сам термін «тафологія» (від грецького — τάφος — поховання та λόγος — знання) був запропонований Ю. Смірновим для визначення сукупності традиційних знань людства, які стосуються різних форм та способів поведіння з тілом померлого [1, с. 230]. Під час вивчення проблем поховальної обрядовості досліднику потрібно розібратися в її структурі, мати можливість оперувати чіткою понятійно-термінологічною системою, правильно обрати відповідні методики для адекватної реконструкції окремо взятої поховальної практики. На жаль, у вітчизняній науці досі не визначена чітка тафологічна структура, спроби уніфікації понятійного апарату були спорадичними і не призвели до утворення єдиного системного вузько-спеціалізованого словника термінів.

Дана робота є спробою визначити відповідну структуру «науки про поховання» та розібратися з термінами, які можуть використовуватися у сучасній історичній та археологічній науках. Про позитивні наслідки студій цього спрямування зайве згадувати, якнайменше вони сприятимуть уникненню плутанини у назвах та поняттях, які активно використовуються при вивченні поховальної обрядовості. Подальший розвиток термінологічного апарату дозволить поглибити науково-методичні аспекти вивчення поховального обряду як унікального процесу.

Ми спеціально детально не зупиняємося на огляді історіографії проблеми, це тема для окремого дослідження. У 70–90 рр. минулого століття теоретичні основи вивчення поховальної обрядовості стали об'єктом особливо пильної уваги спочатку радянських, згодом, після розпаду СРСР, російських та українських дослідників. Цю активність можна пов'язати з проникненням на радянські терени ідей Нової або Процесуальної Археології (англ. *New archaeology*, *Processual archaeology*), представлених у роботах її лідерів Люїса Бінфорда, Девіда Кларка, Коліна Ренфру та інших.

Основні питання, пов'язані з теорією тафології та створенням відповідного термінологічного апарату, широко проаналізовані в роботах таких відомих фахівців як В. Альокшин [2], В. Генінг [3], А. Добролюбський [4], І. Кизласов [5], Г. Лебедев [6], В. Мельник [7], В. Назаренко [8], В. Ольховський [9, 10], Ю. Смірнов [11, 12, 13], С. Токарев [14, 15] тощо. За структурно-термінологічну основу дослідження нами обрано уніфіковану систему термінів і понять Ю. Смірнова у комплексному поєднанні з творчими доробками інших вищезгаданих дослідників. Склад базових термінів має попередній характер і розраховує на майбутні доповнення та удосконалення.

С
Т
А
Т
Ь

Інформативні (пізнавальні) можливості тафології

Інтерес істориків і археологів до поховального обряду пояснюється тим, що традиційно — це один з основних видів археологічних джерел, спираючись на які можливо реконструювати духовну і матеріальну культуру, світогляд, соціальний устрій та етнічну приналежність — основний спектр питань, пов'язаних з історією досліджуваного суспільства. Починаючи з 70-х рр. ХХ ст. поховальні пам'ятки аналізуються не тільки традиційними, але й природничими та математичними методами. Сучасна процедура дослідження такого специфічного джерела як поховальний комплекс, вимагає максимальної попередньої реконструкції поховального обряду. Тільки після створення подібної реконструкції, поховання можна використовувати як джерело для вилучення певної наукової інформації.

В. Альокшин виділяє *шість інформаційних блоків*, кожен з яких висвітлює певний бік життя стародавніх спільнот.

1. Світогляд стародавнього соціуму. Відображення уявлень людей про шляхи та способи переходу померлих до потойбічного життя в країні мертвих. Вивчення поховальних обрядів в часі і просторі може виявити еволюцію цього світогляду для різних історичних епох, визначити ставлення давніх людей до смерті і померлих.

2. Культурогенез. Можливість простежити становлення археологічної культури, її розвиток і зміну іншою або іншими археологічними культурами. При зміні однієї археологічної культури іншою можлива повна або часткова зміна поховального обряду. Повна зміна одного стандартного поховального обряду іншим свідчить про повне зникнення носіїв конкретної археологічної культури (міграція, військова катастрофа, епідемія). Часткова заміна стандартного поховального обряду іншим, тобто кардинальна зміна більшості елементів, складових старого поховального обряду і трансформація його в новий поховальний обряд свідчить про проникнення в середу конкретної археологічної культури носіїв прийшлої археологічної культури.

Подібні зміни часто призводять до формування третьої археологічної культури, яка відрізняється від двох перших: можуть змінитися тип поховання, ритуальні дії, склад наборів поховального інвентаря, конструкція поховальної споруди. Співвідношення збережених колишніх традиційних рис у новому стандартному поховальному обряді та елементів, які постали завдяки зовнішньому впливу, має відповісти на запитання, який культурний компонент (місцевий або прийшлий) став провідним при формуванні нової археологічної культури.

3. Статеві вікові групи. За свідченнями етнографії, у поховальних обрядах відображені статеві відмінності померлих. Реконструкція статевікових показників тільки антропологічними методами часто ускладнюється поганою збереженістю кісткового матеріалу, тому слід враховувати закономірності розподілу інвентарю в могилах, який корелюють зі статтю та віком померлого. Окремо розглядаються три основні групи поховань: чоловіків, жінок і дітей. Ці групи іноді можна розбити на статеві підгрупи з характерним або стандартним поховальним обрядом (ритуали, форма поховальної споруди, набір інвентаря).

4. Соціально-економічний статус. Характеризує ступінь соціального розшарування давніх суспільств, який відображено в поховальних обрядах. Найважливішою ознакою соціального розшарування стародавнього суспільства служить наявність певних груп поховань, які характеризуються поховальними спорудами, наборами інвентаря, нерівноцінними у майновому відношенні.

5. Еволюція форми сім'ї в первісних суспільствах. Еволюція в часі послідовності підхоронень або одночасність поховань для подвійних, потрійних і колективних поховань

дає можливість простежити основні тенденції розвитку форм сім'ї в первісну епоху. Також важливим є аналіз поховань «чужинців» на могильнику даного суспільства.

6. Палеоантропологічний і палеопатологічний блоки включають в себе інформацію про демографічні аспекти життя стародавніх людей — підсумування даних про тривалість життя, причини смерті, хвороби, зміни антропометричних даних давніх людей. Причина та обставини смерті мали велике значення у давнину, вони часто визначали характер поховального обряду [2, с. 3–8].

Отримані під час вивчення згаданих блоків результати використовуються для реконструкції релігійно-міфологічних поглядів та соціальної структури досліджуваного суспільства, а також відтворення етнічних, культурних, демографічних та інших особливостей творців певних груп поховальних пам'яток. Найбільший ефект при аналізі та реконструкції поховального обряду дає комплексний міждисциплінарний підхід — поєднання даних археології, етнографії, письмових джерел, фізичної антропології тощо [16, с. 76–77].

Базові терміни тафології

Смерть для давньої людини це — завжди перехід до нових форм існування. Виникнення культу мертвих сформувало особливий інтелектуальний рівень розвитку суспільства, дозволивши первісній людині створити одну з перших космологічних моделей: модель Того Світу — Потойбічного Царства. Світ мертвих іноді малювався людині абсолютно подібним світу живих, часом Потойбічний Світ усвідомлювався як «дзеркальне» відображення світу земного, з відповідною перестановкою місць і значень (зокрема, призначень предметів) основних явищ та об'єктів реального світу. Картини загробного світу досить строкаті і численні, створюються залежно від переважання у суспільстві тієї чи іншої релігійної, морально-етичної та/або соціальної концепції, у цілому (як і похоронні обряди) підкоряючись одній глобальній ідеї: Смерть — це перехід до інших форм існування (а поховання ~ забезпечення (здійснення) цього переходу).

В людському житті та історії проблеми Смерті настільки тісно переплетені з проблемами Життя, що без розуміння ставлення того чи іншого суспільства до цього «основного питання» людського буття, яке проявляється на величезному відрізку часу лише в матеріальних залишках некрологічної діяльності, неможливо правильно зрозуміти історію людства.

Система поглядів на смерть є невід'ємною частиною людського світогляду. В залежності від поглядів на смерть формується світогляд людини.

Світогляд — сукупність поглядів, оцінок, принципів, що визначають найзагальніше бачення, розуміння світу, місця в ньому людини, а також — життєві позиції, програми поведінки, дій людей. Світогляд — необхідна складова людської свідомості. Це не просто один з його елементів в ряду багатьох інших, а їх складна взаємодія. Різномірні «блоки» знань, переконань, думок, почуттів, настроїв, прагнень, надій, з'єднуючись у світогляді, утворюють більш-менш цілісне розуміння людьми світу та самих себе. У світогляді узагальнено представлені пізнавальна, ціннісна, поведінкова сфери у їхньому взаємозв'язку.

Головною особливістю світогляду є те, що він завжди стосується індивіда, соціальної групи, епохи, представленої конкретними особами. Не існує безособового, анонімого світогляду. У центрі усякого світогляду стоїть певний суб'єкт. Це пояснюється тим, що в нього включені не тільки знання, але й цінності, ідеали, почуття, цілі, все те, що має сенс для конкретної людини. Своім корінням воно йде, почасти, в генетичну спадковість, почасти, складається під впливом навколишнього

середовища — спілкування з батьками, однолітками, на нього впливають кліматичні, етнічні та інші фактори. [17, с. 20–23].

Однак реально переконання, норми життя, ідеали формуються в досвіді, свідомості конкретних людей. А це означає, що крім типових поглядів, що визначають життя всього суспільства, світогляд кожної епохи існує, діє в безлічі групових і індивідуальних варіантів. І все ж у різноманітті світоглядів простежується досить стійкий набір їх основних «складових». Однією з таких складових є система звичаїв і обрядів, у тому числі і поховальних, що належать до перехідних етапів людського життя (rite de passages).

Світогляд людини багато в чому формується завдяки традиційним системам поглядів суспільства, до якого він належить. На сьогодні можна виділити *три основні системи поглядів про посмертне існування*:

1. Продовження тілесного — духовного існування як в потойбічному, так і в цьому світі (живий мрець). При такому існуванні всі необхідні умови відтворюються залежно від земного соціально-майнового статусу (піраміди, монументальні гробниці, жертви);
2. Перехід до безтілесної форми існування (дух, душа, привид). Вмирання тіла не порушує безперервного плину життя душі. Коса смерті проходить між душею і тілом, відокремлюючи померле тіло від безсмертної душі людини. Основні риси характеру особистості не міняються, вона переходить у потойбічний світ такою, якою її застала смерть тіла, і продовжує існування, розпочате на землі.
3. Повне припинення і тілесного і духовного існування. Атеїстична свідомість (різновид природничого мислення) будує іншу потрібну модель: буття — смерть — небуття. Фрідріх Енгельс: «что *отрицание* жизни по существу содержится в самой жизни, так что жизнь всегда мыслится в соотношении со своим необходимым результатом, заключающимся в ней постоянно в зародыше, — смертью. Диалектическое понимание жизни именно к этому и сводится. Но кто однажды понял это, для того покончены всякие разговоры о бессмертии души. Смерть есть либо разложение органического тела, ничего не оставляющего после себя, кроме химических составных частей, образовывавших его субстанцию, либо умершее тело оставляет после себя некий жизненный принцип, нечто более или менее тождественное с душой, принцип, который переживает *все* живые организмы, а не только человека. Таким образом, здесь достаточно простого уяснения себе, при помощи диалектики, природы жизни и смерти, чтобы устранить древнее суеверие. Жить значит умирать, *Generatio aequivoca*» [18, с. 610].

Світоглядні системи відображаються в традиціях, у тому числі і поховальних.

Традиція — це безліч уявлень, обрядів, звичок і навичок практичної та громадської діяльності, що передаються з покоління в покоління, які виступають одним з регуляторів суспільних відносин.

Поняття «традиція» сходить до лат. дієслова tradere, яке означає «передавати». Спочатку це слово використовувалося в буквальному значенні, позначаючи матеріальну дію. Так, стародавні римляни застосовували його, коли мова йшла про необхідність вручити комусь якийсь предмет. Але переданий предмет може бути нематеріальним. Це, наприклад, може бути ремесло чи майстерність: така дія в фігуральному сенсі також є traditio. Таким чином, межі семантичного спектру поняття традиції жорстко вказують на основну якісну відмінність всього того, що можна підвести під це поняття: традиція — це перш за все те, що не створено індивідом чи не є продуктом його власної творчої уяви (те, що йому не належить, щось передане кимось ззовні, звичай). Сама по собі традиція незмінна, символізує стабільність, позбавляє від необхідності осмислювати ситуацію і приймати рішення.

Складовими частинами традиції є звичаї та обряди.

Звичай — це успадкований стереотипний спосіб поведінки, який відтворюється в певному суспільстві або соціальній групі і є звичним для їх членів [19, с. 266].

Обряд (ритуал) — це сукупність умовних, традиційних дій, позбавлених безпосередньої практичної доцільності, які слугували символом певних соціальних відносин або формою їх наочного вираження і закріплення [20, с. 231].

Звичай являє собою практичні, утилітарні дії, обряд — дії умовні, символічні. На практиці обрядові та звичайні дії тісно переплітаються і їх співвідношення досить складно визначити. В. Мельник виділяє три види такого симбіозу:

1. Практичні, раціональні дії, яким надавався символічний характер;
2. Практичні дії, вчинені в ірраціональній, не прийнятій у повсякденності формі;
3. Дії, які втратили своє первісне практичне призначення і стали символічними [21, с. 94].

Для останнього виду дій С. Токарев запропонував назву обрядового звичаю [22, с. 28–30].

У сімейно-побутовій діяльності виділяються *дві групи звичаїв*:

1. Звичаї повсякденного життя, форми задоволення щоденно повторюваних життєво необхідних потреб;
2. Звичаї, відтворювані через відносно великий проміжок часу [7, с. 75].

Поховальні звичаї належать до другої групи.

Поховальні звичаї — це стереотипні практичні дії, здійснювані членами того чи іншого колективу по відношенню до померлого від моменту його смерті до скоєння поховання та створення поховальної пам'ятки. Форма здійснення поховальних етапів (підготовка поховання, транспортування померлого, поховання) закріплюється звичаєм. Обряд доповнює звичай і надає особливого значення ряду деталей процесу поховання. Це і створює симбіоз обрядового звичаю. Разом з тим поховальний обряд виявляється і в незалежному вигляді, коли символічні дії передують, супроводжують або укладають дії, встановлені звичаєм.

Якщо метою поховального звичаю є задоволення побутових, санітарних потреб (захоронення тіла померлого), то метою поховального обряду є задоволення духовних потреб (сприяння переходу душі покійного на той світ) [21, с. 95].

Існує і ще одна важлива закономірність, яка стосується безпосередньо поховальних обрядів. На думку Ю. Смірнова, обряд поховання завжди проходить три стадії:

1. Період становлення якогось стереотипу (нестійкість, невизначеність у складі та структурі елементів, складових поховального комплексу, тобто в обряді спостерігається маса відхилень від прийнятої норми).
2. Період найбільш жорсткого втілення (уніфікації) стереотипу (відносно стійка одноманітність складових елементів поховального комплексу).
3. Період розмивання, розхитування стереотипу (знову — невизначеність у складі та нестійке положення елементів поховального комплексу).

Остання закономірність добре простежується на рівні офіційної ідеології соціуму. Проте у народній культурі завжди спостерігаються відхилення від норми, навіть у періоди найбільш жорсткого втілення стереотипу того чи іншого обряду [1, с. 81].

Отже можна підсумувати, що хоча цілі поховального звичаю і обряду розходяться, однак результат у них спільний — поховання померлого члена людського соціуму.

Поховання. Поховання людини підрозділяється на два види, відповідно до характеру і обставин попадання решток померлого до складу літосфери.

Ненавмисне поховання — природне відкладення залишків живих організмів в геологічних шарах літосфери. Основні закономірності процесів природного, або «ненавмисного», поховання були сформульовані в кінці 10-х рр. ХХ ст. І. Єфремовим, творцем особливого напрямку в палеонтології — тафономії. Згідно тафономії, процес ненавмисного поховання слід розглядати як перехід органічних залишків з біосфери в літосферу. Отже, об'єктом вивчення тафономії є природні поховання,

яким піддаються, в основному, залишки флори і фауни, а до появи систематичних слідів поховальної практики в антропосфері і людські рештки [23, с. 48–54].

Навмисне поховання — відкладення залишків живих організмів в геологічних шарах літосфери в результаті діяльності людини (поховального обряду).

Поховання обох видів відбувається після настання біологічної смерті — фізіологічної (природної) або патологічної (насильницької).

При формуванні навмисного поховання активно задіяні фізичні та фізіологічні закони (*Ісаака Ньютона та П'єра Ністена*) [13, с. 12].

Нас цікавлять виключно навмисні поховання. Перші (археологічно зафіксовані) навмисні поховання померлих людей — інгумаційні, зафіксовані на території Старого Світу в період муст'є (100–90 тис. років тому). Першими істотами, які практикували поховання своїх загиблих родичів, були *Homo sapiens neanderthalensis* і *Homo Sapiens Sapiens*.

В. Нікольський вважав появу навмисних поховань результатом введення табу на канібалізм усередині стада. До того часу померлі родичі споживалися в якості їжі, що мотивувалося почасти прагматичними міркуваннями (вирішення проблеми голоду), а почасти сакральними причинами (спадкування достоїнств з'їденого члена громади) [24].

Ключ до розуміння витоків виникнення муст'єрських поховань сучасні дослідники бачать у некомплектних розчленованих похованнях цього періоду, які свідчать про посмертні маніпуляції з трупами (розчленування). Подібна практика поводження з трупами сучасними дослідниками пояснюється як результат ритуалів продукуючих обрядів. В них смерть і руйнування виявляються засобом для відновлення нового життя. Подібні ритуали зафіксовані етнографами у примітивних народів Півночі. Їх зміст полягає у відродженні вбитого звіра після поїдання його м'яса і поховання розчленованих кісток скелета в окремих місцях. Продукуючі обряди мали поновити порушену мисливцями рівновагу в природі, відроджуючи душі вбитих тварин [25, с. 136–154].

Високий рівень смертності в епоху муст'є змушував групи мисливців приймати магичні захисні заходи: обряди, магія яких повертала б до життя померлих родичів/появлення нових, тобто зберігала рівновагу в стародавньому соціумі. Таким чином, магія ранніх форм поховальної обрядовості сприяла підтримці стабільності всередині мисливських колективів. Саме таке смислове навантаження бачить у похованні неповних трупів в епоху муст'є В. Альокшин. На його думку, витoki цих поховальних обрядів ведуть у домуст'єрську епоху, і сходять до продукуючих обрядів (родючості та розмноження) [2, с. 162–164].

Вся подальша історія поховального обряду загалом не підтверджує еволюціоністську теорію про лінійність розвитку обрядовості, тобто дані антропологічних досліджень не дозволяють твердити про постійну еволюцію ритуалу у бік більш складних процесуальних форм [1, с. 13].

При вивченні поховальної обрядовості слід розрізняти *історичний та археологічний аспекти* поховання.

Характер і результати дій, здійснених в процесі поховання, В. Мельник розділяє на три групи:

1. Просторово-часові (рухи тіла, танці, порядок ходи).
2. Тимчасові (проголошення слів, виконання музики).
3. Просторові (предмети, споруди, зображення) [21, с. 95].

Поховання історичне — складне явище, пов'язане з певними релігійними уявленнями та соціальними відносинами, а також наявністю матеріальних можливостей для його здійснення (всі три групи дій).

Поховання археологічне — та частина цього явища, яка відобразилася в матеріальних залишках на момент його археологізації. Результатом археологічного поховання є *поховальний комплекс*.

Навмисне поховання, як правило, з'являється внаслідок проведення поховального обряду. *Поховальний обряд* являє собою жорстко детерміновану систему з великою кількістю варіацій.

Ще на початку ХХ ст. французький етнограф Ж. Монтандон виділив вісім типів поведінки з тілом померлого, які залишаються незмінними і сьогодні [26, р. 651].

- 1) *Залишення, викидання*. Прикладом можуть слугувати зороастрійські обряди. Віровчення давніх персів не дозволяло ховати померлих у землі або спалювати у вогні, тож трупи виставляли на спеціальних майданчиках на повітрі, а після скелетизації кістки зберігали у спеціальних спорудах — осуаріях [27, с. 65–101].
- 2) *Поховання у воді, утоплення*. У племен Океанії водяне поховання зустрічається у різних видах — утоплення тіла, запускання у море на човні тощо: так, набальзамовані тіла вождів відправлялися в морське плавання на човнах, тоді як тіла простих общинників просто викидали (топили) в море. Подібні ритуали згадуються у давньогерманському епосі. Основна і природна функція човна — транспортна — переносилася і в загробний світ. Човен необхідний для загробного плавання до острова мертвих (звичайне вірування на островах Тихого океану) або у загробний світ, розташований за морем, потоком (характерно для скандинавів). Плавання це іноді здійснювалося цілком конкретним способом — труп відправляли в човні у відкрите море (Самоа, Фіджі, Нова Зеландія та інші) [28].
- 3) *Повітряне поховання*. Один з найдавніших релігійних обрядів поховання померлої людини, при якому поховання відбувається шляхом підвішування тіла померлого в повітрі, з метою передачі тіла померлого духам повітря, світла, дерева тощо. На сьогоднішній день зустрічається у скороченій гігієнічній формі розвіювання праху. У деяких народів, обряд відбувався відносно всіх померлих, а у деяких народів — тільки відносно «обраних» за тими чи іншими ознаками. Зафіксований у народів Кавказу, Сибіру, Японії, корінного населення Північної Америки. Наприклад, Б. Хотко пов'язує повітряні поховання чоловіків у абхазів та адигів з поклонінням божеству грому та блискавки і священним гаєм [29, с. 175–180].
- 4) *Інгумація* (від лат. *in humare* — вкривати землею). Етноархеологічний термін, яким, як правило, позначається поховання нерозчленованого тіла у землі: ґрунтові могили або катакомбі, зрубні гробниці, склепі, печері, саркофази тощо. За Ю. Смірновим — «завершающий акт погребального обряда, ведущий к окончательному сокрытию тела или птоматированных останков умершего» [13, с. 171].
- 5) *Кремація* (від лат. *crematio* — спалення) — спосіб поведінки з тілом померлого, який має за мету знищення плоті (часткову або повну). При розгляді кремаційного обряду цілком справедливим здається зауваження Л. Акімової про те, що кремація, як і інгумація, пов'язана з кінцевим похованням праху людини в землі. На думку дослідниці, кремацію навіть варто розглядати не як самостійний обряд, а лише як ускладнений варіант інгумації, при якому між двома кардинальними моментами похорону — оплакуванням і захороненням — вводиться проміжний етап — спалення тіла і збирання попелу і кісток. Цим можна пояснити тісне переплетіння інгумації та кремації у поховальних обрядах різних культур (антична Греція, дружинні поховання Східної Європи тощо). Можна погодитися з Л. Акімовою, із зауваженням: кремація є ускладненим варіантом не тільки інгумації, але й поховання у воді, повітрі тощо [30, с. 228–237];
- 6) *Муміфікація* (від араб. *тут* — *віск* і латинського слова *facio* — роблю), висихання трупа або окремих відмерлих частин живого організму.
- 7) *Декарнація, екскарнація* (від лат. *de* — от, *carnis* — плоть) процес звільнення кісток кістяка від м'яких тканин (залишення на повітрі, закопування в землю, виварювання у спеціальних розчинах, очищення за допомогою тварин-стервятників

або механічне очищення кісток за допомогою зрізання плоті спеціальними інструментами).

- 8) *Канібалізм* (від ісп. *canib* — спотвореної назви індіанців з островів Карибського моря), тут більш вірним терміном видається людожерство, антропофагія (від грецьк. *άνθρωπος* — людина, *φαγεῖν* — їсти) — поїдання одного або кількох членів соціуму представниками того ж самого соціуму або представниками ворожого соціуму. До проблематики поховальної обрядовості відноситься тільки ритуальна антропофагія, в результаті якої рештки кісток можуть піддаватися похованню в землі або виставленню. Наслідки трофічної антропофагії не утворюють поховального комплексу.

Подібна широка варіативність поведження з тілом померлого підтверджується даними етнографії та історії. Така різноманітність способів поховання завжди була основною проблемою при вивченні поховальної обрядовості. Спроби його пояснити пропонувалися прихильниками різних напрямків у антропологічній науці, так диффузіоністи (Ф. Гребнер, В. Шмідт, Г. Піт-Ріверс, Ж. Монтандон) намагалися пов'язати різні форми поховання з різними послідовними хвилями заселення країни. Проте аргументи прихильників культурних міграцій безсилі пояснити, чому у деяких відносно ізольованих примітивних товариств (Австралія, Полінезії тощо) дослідники виявляли до декількох десятків різних способів поведження з померлими [15, с. 166].

Цікавою виглядає спроба пояснення феномену варіативності поховальних обрядів народів світу російським археологом І. Кизласовим. Він зауважує, що гори і дерева, земля, вогонь і вода першопочатково сприймалися первісною людиною як відтворюючі сили всесвіту. Здійснені в них поховання були ритуальним і матеріалізованим проявом існуючих в давнину уявлень про смерть і переродження. Померлих родичів повертали у владу стихій, щоби забезпечити відтворення громади. «Такие погребения есть намеренное и обрядово осознанное удаление умершего ради его сохранения в общинном коллективе, выражение заботы о том, чтобы его самого или заключенную в нем часть общей жизненной силы коллектива, постоянно пребывающей в священном родовом центре и выходящей в мир в облике новорожденных, не потеряют, сохранит внутри конкретной общины» [331, с. 104].

Базуючись на вищезгаданій версії, І. Кизласов виділяє *три стадії* поховальних звичаїв:

1. *Формування та здійснення уявлень про необхідність повернення померлого в священний відтворюючий центр або стихію.* Реалізація подібних поглядів не вимагала створення поховальних споруд, спорядження померлого супутнім інвентарем та їжею. На цій стадії не існувало уявлень про загробне життя, світ речей не мав значення для обряду. Тому поховання цієї епохи археологічно невловимі. Сюди можна віднести ритуали «добровільної смерті», ендоканібалізм і відповідні види смертної кари. І. Кизласов припускає, що в муст'єрський час основним був саме обряд «добровільної смерті». Звідси виставлення, утоплення і «повітряне поховання». Хронологічно перша стадія відповідає добі нижнього палеоліту.
2. *Додавання уявлень про існування потойбічного світу мертвих, зовні схожого з світом живих.* На цій стадії стало необхідним постачання померлого супровідним інвентарем і їжею для переходу в загробний світ і існування там. Поховальні спорудження сходять до природних об'єктів, вони відтворюють форму природних прототипів (гору, дерево, водну стихію тощо). До цієї стадії А. Кизласов відносить появу наземних і ранніх ґрунтових поховань. Стадія співвідноситься дослідником з епохою середнього палеоліту.
3. *Формування поглядів про тричленність Всесвіту.* Потойбічний світ потрапляє на нижній ярус, перетворюється на світ підземний. Небіжчика закопують в яму, над ним зводиться насип, надмогильні споруди. Наступ цієї стадії відноситься до верхнього (пізнього) палеоліту.

Три виділені стадії були послідовними хронологічними етапами, проте появлення нових поховальних світоглядів не витісняло колишні повністю, а перепліталось з ними і виробляло більш складні форми [31, с. 108–110].

На нашу думку, у Ж. Монтандона перераховані саме способи поводження з тілом померлого, проте їх необхідно відрізнити від завершальних актів поховального обряду. Останні пов'язані з основними біологічними стихіями і їх можна виділити три:

1. Поховання в землі.
2. Поховання у воді.
3. Повітряне поховання.

Решта являє собою дії, пов'язані з підготуванням тіла померлого до завершального акту поховального обряду. Так, рештки кремаційного поховання могли предати землі, втопити або розвіяти у повітрі. Муміфіковані, декарновані тіла померлих, а також рештки ритуальної антропофагії могли захоронити в землі тощо.

В результаті навмисного поховання з'являється *поховальний комплекс*.

Поховальний комплекс — це сукупність взаємопов'язаних об'єктів, тобто система, організована поєднанням чотирьох (як максимум) складових:

- а) поховальна споруда — стаціонарна, штучно створена споруда, виготовлена для розміщення решток померлого;
- б) рештки похованого — тіло померлого у певній позі або у певному стані збереженості тканин;
- в) посмертний (поховальний) інвентар — сукупність предметів, необхідних для переходу або посмертного існування померлого;
- г) метаструктура (додаткова некрологічна структура за Ю. Смірновим) — будь-який штучно створений об'єкт, який міститься в межах поховального комплексу, не несе функцій поховальної споруди або ж перебуває за її межами, проте має безпосереднє відношення до посмертного звернення (могильні стели, пам'ятники, храми).

Загальна функція для всіх чотирьох компонентів — функція забезпечення постійного посмертного існування (продовження посмертного існування) або тимчасового (в момент переходу). Організація структури поховального комплексу обумовлюється всією сукупністю суспільних відносин, рівнем розвитку продуктивних сил того чи іншого конкретного суспільства. Також вони знаходяться в прямій залежності від того, який з двох фундаментальних напрямків було обрано: напрям, що веде до збереження або знищення трупа.

У якості підведення підсумків, ми можемо зауважити, що розглядаємо дану статтю переважно як заклик спеціалістів різних спрямувань до відповідної наукової дискусії. Метою дискусії має стати визначення стабільної тафологічної структури та створення термінологічного апарату, які можна буде застосовувати у сучасній історичній та археологічній науках при дослідженнях, пов'язаних із поховальною обрядовістю.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Смирнов Ю. А.* Морфология погребения (Опыт создания базовой модели) // Исследования в области балто-славянской духовной культуры. Погребальный обряд. — М., 1990.
2. *Алекшин В. А.* Социальная структура и погребальный обряд древнеземледельческих обществ. — Л., 1986.
3. *Генинг В. Ф., Бунятыч Е. П., Пустовалов С. Ж., Рычков Н. А.* Формализованно-статистические методы в археологии (Анализ погребальных памятников). — К., 1990.

4. *Добролюбовский А. О.* О принципах социологической реконструкции по данным погребального обряда // Теория и методы археологических исследований. — К., 1982.
5. *Кызласов И. А.* Погребальный обряд и уровень развития общества // РА. — 1995. — № 2.
6. *Лебедев Г. С.* Погребальный обряд как источник социологической реконструкции (По материалам Скандинавии эпохи викингов) // КСИА. — 1977. — Вып. 148.
7. *Мельник В. И.* Погребальная практика и погребальный обряд // КСИА. — 1990. — Вып. 201.
8. *Назаренко В. А.* Классификация погребальных памятников Южного Приладожья. — Статистико-комбинаторные методы в археологии. — М., 1970.
9. *Ольховский В. С.* Погребально-поминальная обрядность в системе взаимосвязанных понятий // СА. — 1986. — № 1.
10. *Ольховский В. С.* Погребальная обрядность и социологические реконструкции. — РА. — 1995. — № 2.
11. *Смирнов Ю. А.* Тафология (Попытка системного подхода) // Человек и окружающая среда в древности и средневековье. — М., 1985.
12. *Смирнов Ю. А.* Мустьерские погребения Евразии. Возникновение погребальной практики и основы тафологии. — М., 1991.
13. *Смирнов Ю. А.* Лабиринт: морфология преднамеренного погребения. Исследование, тексты, словарь. — М., 1997.
14. *Токарев С. А.* Религия в истории народов мира. — М., 1965.
15. *Токарев С. А.* Ранние формы религии. — М., 1990.
16. *Гуляев В. И.* Погребальная обрядность: структура, семантика и социальная интерпретация // РА. — 1993. — № 1.
17. *Некрасова Н. А., Некрасов С. И.* Мировоззрение как объект философской рефлексии // Современные наукоемкие технологии. — 2005. — № 6.
18. *Маркс К., Энгельс Ф.* Сочинения. — М., 1961. — Т. 20.
19. *Гофман А. Б.* Обычай // БСЭ. — 1974. — Т. 18.
20. *Чистов В. Я.* Обряд // БСЭ. — 1974. — Т. 18.
21. *Мельник В. И.* Погребальный обычай и погребальный памятник // РА. — 1993. — № 1.
22. *Токарев С. А.* Обычай и обряды как объект этнографического исследования // СЭ. — 1980. — № 2.
23. *Ефремов И. А.* Что такое тафономия? // Природа. — 1954. — № 3.
24. *Никольский В. К.* Очерк первобытной культуры. — М.; Петроград, 1923.
25. *Кабо В. Р.* Первоначальные формы религии // Религии мира. 1986. — М., 1987.
26. *Montandon G.* L'ologenese culturelle. — P., 1934.
27. Мейтарчиян М. Погребальные обряды зороастрийцев. — М.; СПб., 2001.
28. *Петрухин В. Я.* Погребальная ладя викингов и «корабль мертвых» у народов Океании и Индонезии (опыт сравнительного анализа) // <http://norse.ulver.com/articles/petruhin/deadship.html>
29. *Хотко Б. С.* Обряд «воздушного» погребения в пространстве языческой культуры абхазов и адыгов // Вестник адыгейского государственного университета. — Вып. 1. — 2001.
30. *Акимова Л. И.* Об отношении геометрического стиля к обряду кремации // Исследования в области балто-славянской духовной культуры. Погребальный обряд. — М., 1990.
31. *Кызласов И. А.* Мировоззренческая основа погребального обряда // РА. — 1993. — № 1.

Резюме

Івакін В. Г. Інформативні можливості і базові терміни сучасної тафології

Питання тафології — розділу некрології, який досліджує сферу діяльності людини, пов'язаної з похованням померлих членів соціуму, завжди актуальні для сучасної археологічної та історичної науки. При вивченні проблем поховальної обрядовості досліднику необхідно розібратися в її структурі, мати можливість оперувати чіткою понятійно-термінологічною системою, правильно обирати відповідні методики для адекватної реконструкції окремо взятої поховальної практики. Дана робота є спробою визначити відповідну структуру «науки про поховання» і розібратися з термінами, які можуть використовуватися в сучасній науці. Подальший розвиток термінологічного апарату дозволить поглибити науково-методичні аспекти вивчення поховального обряду як унікального процесу.

Ключові слова: тафологія, поховальні традиції, обряд, смерть, світогляд.

Резюме

Ивакин В. Г. Информативные возможности и базовые термины современной тафологии

Вопрос тафологии — раздела некрологии, исследующего сферу деятельности человека, связанной с захоронением умерших членов социума, всегда актуальны для современной археологической и исторической науки. При изучении проблем погребальной обрядности исследователю необходимо разобраться в ее структуре, иметь возможность оперировать четкой понятийно-терминологической системой, правильно выбрать соответствующие методики для адекватной реконструкции отдельно взятой погребальной практики. Данная работа является попыткой определить соответствующую структуру «науки о захоронении» и разобраться с терминами, которые могут использоваться в современной науке. Дальнейшее развитие терминологического аппарата позволит углубить научно-методические аспекты изучения погребального обряда как уникального процесса.

Ключевые слова: тафология, погребальные традиции, обряд, смерть, мировоззрение.

Summary

V. Ivakin. Informative Capabilities and Basic Terms of Modern Taphology

Questions of taphology — necrology section examining the scope of human activities related to the burial of deceased members of society are always relevant to modern archaeological and historical science. In the studies of problems funeral rites researcher needs to understand its structure, to be able to operate with a clear conceptual and terminological system, to choose the appropriate methods for adequate reconstruction of a single burial practices. This work is an attempt to determine the appropriate structure «science of burial» and understand the terms that can be used in modern science. Further development of terminological apparatus will deepen scientific and methodological aspects of the study of the funeral rite as a unique process.

Key words: taphology, burial traditions, rituals, death, world outlook.

